

HVORNÅR TRYKTES DER FØRSTE GANG PÅ DANSK?

TIL DEN TRYKTE RIMKRØNIKES FORHISTORIE

AF

HELGE TOLDBERG

Da man i 1840 fejrede 400-årsjubilæet for bogtrykkerkunstens opfindelse, holdtes der blandt andet en fest på Skydebanen i København, hvor Grundtvig vakte opsigt ved både i en sang og i en tale¹⁾ at hævde, at den første bog der var trykt i Danmark var på dansk, nærmere bestemt den danske rimkrønike²⁾. Det virkede som en poetisk overrumplingsmanøvre, men for Grundtvig var det en hjertesag, på én gang et fremstød for hans danske yndlingsbog og et udfald mod latinskolen og drengevidenskabeligheden. Når man så bort fra at Johan Snell allerede i 1482 havde trykt en latinsk bog i Odense, stod Gotfred af Ghemen med sine fire kvarter fra 1490erne som banebryderen i Danmark. I Grundtvigs øjne var disse bøger imidlertid ikke alle lige gode: den ene var den danske rimkrønike, som var udkommet 1495, men de andre var latinske skolegrammatikker, og to af dem var desværre dateret 1493. Tilsyneladende var det latinske uvæsen altså kommet først, men det kunne ikke være rigtigt!

Tanken om en rimkrønikeudgave der var ældre end grammatikkerne, var dog ikke helt grebet ud af luften. Et lille trykfragment med nogle af de første kongerim var fundet 1817 som bindfoder i en latinsk foliant i Budolfi Klosters bibliotek i Ålborg, og finderens, pastor H. C. Seerup, havde sendt Grundtvig det til gennemsyn, fordi denne et par år forinden havde fremsat den formodning at der havde eksisteret et ældre tryk end det kendte fra 1495³⁾; fragmentet findes nu på Universitetsbiblioteket i København. Teksten på de fire blade i lille oktav, et overrevet overskuds- eller makulaturark, adskiller sig både fra 1495-udgaven og det næste bevarede tryk fra 1508⁴⁾, og kan godt ved en umiddelbar betragtning se ud til at være ældst. Typerne viser at fragmentet ligesom de

andre stammer fra Gotfred af Ghemen, og der er to afgørende tegn på at det er ældre end 1506: dels de store typer som er enerådende i alle hans tryk før dette år, dels at der er åben plads til håndskrevne initialer i stedet for trykte. I Ghemens udgave af Peder Laales ordsprog fra 1506 anvendes nemlig både nogle bekvemme mindre typer til de danske oversættelser af de latinske ordsprog og nogle dekorative trykte initialer (lombarder). Men det er også alt hvad der kan siges med sikkerhed. På den ene side har nyere forskere nok været for hastige med at flytte fragmentets datering ned mod mærkeåret 1506, men på den anden side vil ingen i vore dage vove at gentage Grundtvigs påstand at det skulle gå helt tilbage til Christian I.s levetid.

Siden Grundtvigs dage har vi jo fået et langt større overblik over de første bogtrykkeres virksomhed i Danmark, men udenfor specialisternes kreds er det kun Johan Snells og Gotfred af Ghemens navne der huskes. Snell mindes man som en trækfugl, der virkede et års tid i Odense, men Ghemen som den første bogtrykker i København, og den der udsendte de første bøger på dansk. Når man kun kender de to, den første og den største, stræber noget i den menneskelige natur efter at knytte dem nærmere sammen. Man bliver derfor helt varm om hjertet ved at læse H. O. Langes *Analecta bibliographica* (1906), hvor en forbindelse synes at være bevist. Ganske vist er den vigtigste af Langes præmisser, at Snell skulle være død lige efter eller måske endda under sin kortvarige gerning i Stockholm 1483-84, blevet omstødt af nyere tyske fund, som viser ham virksom i Lübeck til efter 1500⁵), hvad der udelukker at Ghemen i 1480'erne kan have arvet materiel eller håndskrifter efter ham. Men alligevel er der måske noget i Langes argumentation der kan holde, i al fald som hypotese, nemlig at Ghemen havde været svend hos Snell i Odense og derfor, efter en næppe alt for heldig start i Holland, vendte tilbage til Danmark og slog sig ned i København. Langes sandsynlighedsbeviser er faldet, men selve idéen er frugtbar, og der kan findes nye holdepunkter for den – i rimkronikeudgaven.

Tager man sit udgangspunkt dér, og spørger hvor og hvornår det håndskrevne forlæg for 1495-trykket er blevet til, er det mest nærliggende svar: Fyn og snarest 1481. At forlægget skulle være skrevet af en fynsk munk, foreslår Johs. Brøndum-Nielsen i *Gammeldansk Grammatik*⁶), under den almindelige sortering af danske middelaldertekster efter deres sandsynlige dialekt, altså på rent sprogligt grundlag. Vurderingen vinder i styrke ved at han tænker sig afskrivningen udført i Sorø kloster, og ikke med et ord berører H. O. Langes teori om Ghemens fortid i Odense. Til Brøndum-Nielsens materiale kan føjes spredte eksempler på sammen-

blanding af *ng* og *n(d)* (f. eks. *strangh* for *strandh*), og at disse optræder på forskellige steder i trykkene 1495 og 1508; det er forøvrigt ikke det eneste vidnesbyrd om at sidstnævnte bygger direkte på håndskriftet⁷). At det er taget frem igen de mange år efter, tyder på at Ghemen ikke har lånt men ejet det.

Forlæggets datering til 1481 eller kort efter fremgår af at den sidste begivenhed er Christian I.s død; og sammenligner man med den nedertyske oversættelse, som kongen rimeligvis fik forærende i håndskrift 1477, er det forbavsende lidt der er kommet til. Oversættelsens bratte afslutning med tronfølgeren Hans' forlovelse er blevet afrundet med brylluppet og den gamle konges død. Det er en ret udbredt opfattelse at den danske rimkrønikes anlæg kræver alle kongers levnedsløb, også den sidste, ført helt frem til døden, men det er en overdrivelse. Den indbyrdes variation i de bevarede rimkrøniketekster viser at værket er vokset punkt for punkt. Foruden den nedertyske oversættelse haves et dansk håndskrift hvor den standser 4 vers (verslinjer) tidligere⁸), og de følgende 20 vers i den trykte udgave må opfattes som et nyt led i den stadige vækst. Dertil kommer, at der i den nedertyske oversættelse er indflettet så mange personalia i Christian I.s rim at det stedvis minder om et familjealbum. Enkelte af disse ting, navnlig den yngste søn Frederiks fødsel, er udeladt i trykket, uden at helhedsfornemmelsen dog er stort anderledes. Når krøniken dér slutter med et kongedødsfald, er det sikkert fordi det ved manuskriptets tilblivelse var den sidste begivenhed af betydning. Kvartudgavens forlæg har altså nok været 14 år gammelt.

Ordene „well offluerseet och ræth“ på titelbladet betyder, som endeligt fastslået af Chr. Bruun⁹), korrigeret og moderniseret, nemlig i forhold til de foreliggende håndskrifter, som det var bogtrykkerens første opgave at udkonkurrere. Reklameordene kommer igen på flere af de senere danske tryk, ligesom de fleste kapitler i de latinske grammatikker betegnes som „emendate et correcte“, og den forbedring det første af ordene lover er en aktualisering. Den driftige forlagsbogtrykker har da – i hvert fald i 1490erne, hvor bøgerne fremtræder smukkeste og er omhyggeligst tilrettelagt – haft kyndige korrektører, som bl. a. har udryddet næsten alle spor i det danske af sætternes tyske eller hollandske modersmål. I 1495-udgaven må man lede ihærdigt efter dem, antallet når næppe op på den halve snes. At 1508-trykket i den henseende er meget ringere, tyder på økonomisk tilbagegang, så der ikke længer har været råd til at ofre så meget på gennemsynet. Forøvrigt har det danske håndskrift der skulle sættes efter næppe stillet mindre krav til korrektøren; han har både skullet bøde på ortografisk forvirring og udskifte forældede ord,

noget orddøden i det 15. århundrede gjorde særlig påkrævet, men som også synes gjort med hård hånd.

Arbejdet har naturligvis været forbundet med store vanskeligheder, bl. a. at få typerne til at slå til. Af de almindeligt forekommende storbogstaver har Ghemen i al fald haft 20; så mange danske konger får nemlig i registret det H der tilkommer dem, de sidste fem må nøjes med det lille. Sandsynligvis er der kun sat og trykt ét læg (8 eller 12 sider) ad gangen. Er der faldet et hår ned på satsen, ligger det på omtrent samme måde i alle tre bevarede eksemplarer. Iøvrigt er der individuelle småforskelle på disse, som viser at korrektøren lejlighedsvis har rettet efter at trykningen var begyndt. Den lægwise trykning bevirker at de indbyrdes afvigelser er ujævnt fordelt; men tilfældigvis er det dog gået sådan at eksemplaret på Universitetsbiblioteket i København, med en enkelt uvæsentlig undtagelse, altid har den endelige form, og især har udryddet nogle trykfejl som findes i de to andre, på Kungliga Biblioteket i Stockholm og på vort Kongelige Bibliotek. Over det sidstnævnte eksemplar kan vi dog ikke danne os fuldt overblik, fordi nogle blade fra gammel tid er udrevet; de i nutiden indsatte fotostaterede blade fra Univ.bibl.s eksemplar fortæller jo ikke hvad der har stået på de tabte.

At korrektørens opmærksomhed i lige grad har været vendt mod trykfejl og inkonsekvenser, kan vi se af rettelserne i Harald Blåtands rim på indersiderne af lægget k (siderne k iij v – k iiij r, vers 2981–3038), hvor Kgl. Bibl.s eksemplar ene af de bevarede viser den første, ukorrigerede form. På venstresiden har det i vers 2988 trykfejlen *uodher* for *nodher* (ned), men i de to andre er ikke bare *u* vendt om eller erstattet med *n*, men også *o* rettet til *e*. Det sidste er udtryk for et sprogligt valg, for *nodher* og *nedher* har været lige anvendelige i tiden, og de tilsvarende kortformer *nodh* og *nedh* findes begge i bogen, men korrektøren har altså benyttet lejligheden til at indsætte sin personlige udtale når han alligevel skulle rette i ordet. Endnu mere oplysende er dog rettelserne på højresiden, hvor Kgl. Bibl.s eksemplar (fig. 1) har to læsemåder som må antages at stamme fra manuskriptet, men er rettet i begge de andre (jf. samme side af Univ.bibl.s eksemplar fig. 2). Det gælder for det første vers 3019 f., om den tyske kejser der tvinger Harald Blåtand og hans søn til at lade sig døbe: „Han lod oc døbæ ther swen meth meg / och kallen swen otthe effter seg“; her er det oprindelige *kallen* i de to andre eksemplarer erstattet med *kalleden*. Betydningen er i begge tilfælde „kaldte ham“, idet *kalle* og *kallede* bruges i flæng som datid; men rettelsen skal sikkert hindre at *kalle* misforstås som navnemåde, styret af *lod*. Det andet korrektørindgreb er lige efter i vers 3022: *hadde* (havde) til *hade*. Her drejer

det sig om to lige gode stavemåder, og ændringen er enten ment som et bidrag til at skabe konsekvens, eller *d* har været en af de typer der måtte spares på. At det er formen med ét *d* der er rettet til, kan man se på fig. 2, hvor der er større afstand efter ordet end normalt. Rettelsen er led i en tendens, den kommer igen 9 linjer senere, men denne gang også i Kgl. Bibl.s eksemplar, hvor man ligesom i de andre bemærker et usædvanlig stort mellemrum både før og efter *hade*. Vi tør som helhed betragte rimkrønikeeksemplarerne i Stockholm og på Kgl. Bibl. som et tidligere stadium end Univ.bibl.s.

Det næste spørgsmål bliver så om det samme gælder Ålborgfragmentet, trods kyndige forskeres formodning om det modsatte. Når spørgsmålet igen må rejses, er det fordi man hidtil har overset, eller ikke taget hensyn til, at det kan være et makulaturark,¹⁰⁾ og at det langt fra er givet at dette tryk nogensinde er fuldført. Måske har der aldrig eksisteret andre læg end det fuldstændig tabte *a* og det delvis bevarede *b*, der ender midt i Amlets rim (vers 604). For at komme til bunds i sagen vil vi først genoptage den gamle diskussion om den ydre tilrettelæggelse og om tekstformen, men dernæst for første gang beregne hvad der kan have stået på det foregående læg.

Hvad der hidtil er sagt om fragmentets ydre fremtoning og dets afvigelser fra 1495-trykket i denne henseende, beror for størstedelen på et skøn og bevidstheden om et eller to tabte rimkrøniketruk fra tiden nærmest efter 1500. En minutøs typografisk sammenligning, hvori alle kendte Ghementruk, både fra Holland og Danmark, før 1506 måtte inddrages, hører endnu fremtiden til, og den kan kun foretages af en inkunabelforsker; men det skal dog bemærkes, at visse typografiske uregelmæssigheder, som selv en ikke-specialist kan få øje på, allerede kan konstateres i et tryk fra Ghemens virksomhed i Gouda, *Historie van den eedelen Lantsloet ende die scone Sandrijn*;¹¹⁾ dette tryk stammer muligvis fra 1486, idet vandmærket i et af læggene tyder på at dets papir er fabrikeret 1485.

Hovedpunktet i den hidtidige diskussion har imidlertid været formatet; men med undtagelse af Chr. Bruun, som nøje redegjorde for hvad der var kvarter, og hvad der var oktaver, har forskerne givet et noget fortegnet billede af forholdet mellem de to størrelser. Før 1508 er nemlig alle tilgængelige daterede Ghementruk kvarter, og de oktaver der er nævnt i de bibliografiske håndbøger stammer enten fra oplysninger om nu tabte bøger, som rimkrøniketrukene 1501 og 1504, eller er udaterede fragmenter. Vigtigst af disse er Ålborgfragmentet af rimkrøniken og to ens fragmenter i Uppsala Universitetsbibliotek af den meget udbredte versroman *Flores og Blanseflor*; disse blade plejer man ud fra lighed

Ieg tæncker hā for tha hiem tñl rom
 Saa lod ieg kasta ther op en graff
 frā slektingh oc saa tñl wæsther haff
 Ieg sætte ther paa ech plancke werck
 m̃z alla fast oc drabelig stærck
 At hā skulla seg ep saa skæle ther indh
 och tñdelke som hadde thz offte i sindh
 Siden giorde m̃j en wenligæ pacth
 och ieg tog dob m̃z gudelig ætth
 Han lod oc døbæ ther swen m̃z meg
 och kallen swen otthe effter seg
 I fpretiwe aar oc ther tñl tñ
 hadde ieg dāmark ængelād oc tñdsklād fr̃
 Ieg lod predika thñ helliæ troo
 for alla som m̃wanne i dāmark boo
 Ieg skifftæ iutland i bilscoptom tñ
 som ær ors r̃jbe oc hedeby
 Tha thpre m̃pn modher h̃wn m̃or d̃dth
 aff r̃wt hellsotth oc allers ñdth
 Ieg lod tñl draffue saa stor en sten
 och skulla hānū legga paa h̃enes ben
 Tha saa ther en mā och hade ther beth
 hānū spurde ieg æth om hā hade seth
 En swarera byrde draffues i laar
 ieg saa en store sade hā i gaar
 Paa wiborg lantz thing thim s̃n hā stodh
 och dro fra r̃igh all dāmarks rodth
 D̃m selff h̃willken som thwa k̃at troo
 ther sk̃stth m̃or aff the byrdher too

Fig. 1. Blad k iij r af Ghementrykket 1495 af den danske rimkronike,
 med en del af Harald Blåtands monolog. Kgl. Bibls eksemplar.

ieg tæncker hā for tha hiem tjl rom
 Paa lod ieg kasta ther op en graff
 fra Nleswigh oc saa tjl wæsther haff
 Jeg swæra ther paa eth plancka werck
 m3 alla fast oc drabelig stærck
 At hā skulla seg ep saa skæla ther indh
 och tpdelska som hadde thz offte i sindh
 Siden giorde wi en wenliga pacth
 och ieg tog dob m3 gudelig aceth
 Han lod oc døb ther swen m3 meg
 och kalleden swen otthe effter seg
 I fyrtime aar oc ther tjl tjl
 hade ieg dāmark angelād oc tpdsklād frj
 Jeg lod predika thū hellia troo
 for alla som mwanne i dāmark boo
 Jeg skiffte iucland i biscoptom ttp
 som ær ors rjba oc hedeby
 Tha thpre myn modher hron wor dōdh
 aff ræt helsoth oc allers nōdh
 Jeg lod tjl drassue saa stor en sten
 och skulla hānū legga paa hēnes ben
 Tha laa ther en mā och hade ther beth
 hānū spurde ieg ath om hā hade seth
 En swarera byrde drassues i iaar
 ieg saa en større sade hā i gaar
 Paa wiborg lantz thing thin søn hā rōdh
 och dra fra tigh all dāmarks rōdh
 Døm selff hwilken som thw kæt troo
 ther skōsthy wor aff the byrdher too

Fig. 2. Samme side i Univ.bibl.s eksemplar. Om de typografiske forskelle i dette og Kgl. Bibl.s eksemplar se redegørelsen s. 56 f.

med Ålborgfragmentet at datere omkring 1504.¹²⁾ Også Uppsalafragmenterne er udløst bindfoder, og der er det påfaldende berøringspunkt at det er blade af vedkommende tryks første ark. Vi skal ikke her gå ind på Flores-tekstens problemer, kun nævne at Ghemen i 1509 udsendte en udgave af det populære værk, efter alt at dømme efter samme håndskrift som fragmenterne, og at den med hans ny mindre typer virker helt anderledes elegant, men at man savner et meget smukt træsnit med de to hovedpersoner og Blanseflors veninde fra titelbladet i det ældre tryk (fig. 3).

Når Ghemen i årene 1501–08 har lavet omtrent lige mange kvarter og oktaver, er det ikke udelukket at han før 1500 kan have forsøgt sig med oktaver, selv om vi nu ikke kender dem. De kunne jo være opgivet på halvvejen, men i så fald måtte eventuelle bevarede blade stamme fra det eller de første læg. Denne betingelse opfylder vore to sæt fragmenter netop. Men skal de placeres før 1500, må de snarest være ældre end de smukke tryk fra 1493–95 og den endnu ældre udaterede grammatik (*Donatus minor*), som forskerne forsigtigt sætter til 1489 eller begyndelsen af 1490; tidligere end 1489 kan den ikke være, for i en del af dette år virkede Ghemen i Leiden. Det er slet ikke urimeligt at han dér har haft planer om at udgive den nederlandske oversættelse af Flores og Blanseflor, men måttet opgive det og så taget det ubenyttede træsnit med til Danmark. Værket nød i middelalderen stor popularitet også i Nederlandene, hvor det var øget betydeligt, og hvor emnet desuden var anvendt i et drama, som vides at være spillet 3. påskedag 1483 i Deinze ved Gent.¹³⁾ Ved sit rørende indhold, om to unge der trods ulighed i stand får hinanden efter store trængsler, er det et modstykke til det drama Ghemen trykte i Gouda, hvor ridder Lantsloet, som forøvrigt er dansk („van denemercken“), forulemper sin mindre fornemme elskede og dør af sorg efter hendes flugt og giftermål med en mere høvisk ridder; kontrasten er så gennemført som vel muligt: Flores overvinder sin faders anslag mod Blanseflor, men Lantsloets ugering er dikteret af hans moder.

Tanken om Flores-fragmentet som Ghemens første typografiske forsøg i Danmark vinder i styrke ved at det lille træsnit har stået på titelbladet, endda både på forsiden og bagsiden, skønt dets rette plads havde været på kolofonen, idet Blanseflor og hendes veninde Clares bærer det hovedtøj der var forbeholdt fruene, et tydeligt tegn på at det er en illustration til digtets slutning. I den danske Flores og Blanseflor glider Clares ud inden den store eventyrslutning, hvor alle Flores' hjælpere ophøjes, men i den nederlandske bliver hun gift med den ypperste af dem og deler hans værdighed. Billedet har da nok hørt til de sørgelige rester af Ghe-

Clares Flores Blåtzefflor

Fig. 3. Illustration, både på forsiden og bagsiden af titelbladet, til de udaterede fragmenter af Flores og Blansefflor på Uppsala Universitetsbibliotek, måske det første værk der er trykt på dansk.

mens hollandske materiel, hvis bedste dele var havnet hos kolleger i hjemlandet og Wynkyn de Worde i London.

Af typerne havde Ghemen ved ankomsten til København kun én størrelse tilbage, som han slog sig igennem med til 1506, men som præsenterede sig nydeligt i bøger i kvartformat. Også af dem må forrådet antages at have været begrænset, og f. eks. *E*'erne i kvarterne kunne se ud til at være skåret i to omgange. Som foreløbig arbejdshypotese, indtil den efterlyste minutøse typeundersøgelse har fundet sted, bør vi da regne med at Ghemen er kommet til København med et beskedent forråd af sine standardtyper, og at disse så er suppleret op da det gik frem med virksomheden. Når han begyndte på bar grund, lå det nær for at sætte best-sellers op; men de store typer og det lille format som papirpriserne har tvunget ham til at vælge, har harmoneret for dårligt til at det kunne lykkes. De bevarede begyndelsesark til Flores og Blansefflor samt rimkrøniken er i så fald minder om en fejlslagen start i København.

Det senest fremførte er en ny vurdering af det foreliggende materiale, et forsøg på at datere rimkrønikfragmentet ud fra det utvivlsomt sam-

tidige fragment af Flores og Blanseflor, i stedet for at gå den modsatte vej, som man hidtil har gjort. Derimod bliver fortsættelsen kun en tilpasning af den hidtidige forsknings resultater, først og fremmest baggrunden for de latinske grammatikker. Få år før Ghemens ankomst til København, var universitetet 1479 kommet i gang, og det var dettes drivende kraft, vicekansleren Peder Albertsen, der stod bag skolebøgerne. Det er gammelkendt at Ghemen havde sit værksted hos Peder Albertsen, og at han tog hensyn til sin velynder når han tillempede lærebøgernes eksempelstof efter de lokale forhold, selv om den tydeligste prøve herpå er blevet oversat, en sætning i den sidste af grammatikkerne fra 1493: „Petrus est canonicus roscildensis et hafnensis ecclesiarum“¹⁴), vist det eneste vidnesbyrd om at han også var kannik i Roskilde, og måske en lykønskning til en nyerhvervet værdighed. Det kan samtidig være en dulgt tak for hjælp ved oparbejdelse af trykkeriet i København.

Der er altså en del der taler for at der er trykt på dansk i København før de latinske skolebøger kom under pressen, selv om rimkrøniken snarest var det andet forsøg. Dette er imidlertid en detalje, og hvis vi som Grundtvig ser bort fra Johan Snells virksomhed i Odense, er vi på linje både med denne rimkrønikens genopliver i Danmark og med dens mere nøgterne første moderne udgiver, Chr. Molbech. Blot tør vi ikke som Grundtvig datere Ålborgfragmentet – og dermed Uppsalafragmenterne – tidligere end 1489, så vi når ikke tilbage i Christian I.s sidste leveår. Når Grundtvig ville henlægge fragmentet til disse, var det ud fra det vigtige vers 569 i Amlets rim, med den eneste afgørende forskel i de to ældste danske tekster, hvor han har ret i at den oprindelige ordlyd er fragmentets: „Hade ieg ey hollet meg saa fool (/ tha hade ieg ickæ nw seet sool)“, og at det afgørende er overensstemmelsen med den nederlandske oversættelse, hvor ordet er spaltet i to (det første, med normalformen *rokelôs*, ɔ: ubetænsom) for at få nuancen frem: „Hadde ick mi nicht gehalten so roloes vnde dumme“. Men Grundtvig gik et skridt videre, og sluttede ud fra dette ene tilfælde, at det tryk Ålborgfragmentet tilhørte, helt igennem havde stemt med oversættelsen; han antog endda at det ikke bare var udkommet inden Christian I.s død, men også havde indeholdt det lange dedikationsdigt til kongen, der indleder den oversættelse han havde modtaget som gave. Men som det så tit gælder om Grundtvigs ræsonnementer, går det også her: at det hasarderede følges med noget særdeles rammende, i dette tilfælde begrundelsen for at 1495-formen af vers 569, „Hadæ thet ickæ waret at ieg saa gooll¹⁵)“, er sekundær:

„Her seer man klarlig, at Retteren har været forlegen med Ordet:

fool 3: tosset, som han enten ikke har forstaaet, eller dog anseet for, hvad det vel ogsaa var, et ubekendt Ord for de fleste Læsere. Vanskeligt var det imidlertid som *Riimordet* at forandre, og han saa ikke andet Raad, end at gjøre en heel ny Linie, som vel forvanskede Meningen, men lod sig læse uden Anstød. At Amlet galede som en Hane da han kom ind til sin Moder, stod strax ovenfor, og det gjorde Forandringen muelig, men at det ikke var denne Galen der *hidindtil* havde frelst Amlets Liv, oversaa Retteren, under den Betragtning, at Amlet, skøndt det ei stod i Rimet, dog ogsaa havde galeet for, og at Galningen dog var en Deel af det forstilte Galskab der havde bevaret ham. At det maa være gaaet saaledes til, kan man neppe tvivle om, thi at man i en følgende Udgave skulde sat *fool*, naar der i den forrige stod: *goel*, lader sig, med Hensyn paa Omstændighederne ikke tænke.“

Efter Lauritz Nielsens opgørelse er der, udover ortografiske træk, kun afvigelser i 23 af de bevarede 160 linjer i fragmentet, deriblandt en del simple ordudeladelser. At forskellene er så fa, og kun en eneste af virkelig betydning, er forbavsende ved to tekster der almindeligt anses for afledt af hver sit forlæg. Men ydermere er de ortografiske afvigelser næsten alle intetsigende, en følge af den vidt forskellige plads i de to formater. Hvor man i kvarten kan lade *w* og *æ* brede sig, har man til det lille format som oftest foretrukket *v* og *e*, og man har undladt den ødsle brug af *h* efter andre konsonanter. På denne baggrund er det forbløffende hvad der er af overensstemmelser, også i ortografisk henseende. Det mærkeligste eksempel herpå er vers 450: „oc hade henne siden til husfrwa¹⁶⁾ sien“. Her er for det første det udlydende *-a* i *husfrwa* om ikke enestående så dog usædvanligt; i 1495-trykket findes en snes eksempler til på *a* i tryksvag stilling, og i de øvrige tekster ganske få;¹⁷⁾ identiteten her vejer derfor tungt. Men også ordparret *siden* og *sien*, der bortset fra det overflødige *e* i det sidste forekommer os så naturlige, er overraskende former i de danske rimkrønikestryk, hvor pronominet næsten altid skrives *syn*, mens *sien* er en fonetisk skrivemåde for *siden*, hvis *d* dengang har været stumt. For dem der endnu tvivler, skal fremføres ét eksempel til, den fælles trykfejl i vers 304: „for ieg hafde them saa wel *befat*“. Det sidste ord er meget malende, man ser for sig hvor godt kong Helge havde krammet på svenskerne; men den første der så det, har enten været sætternissen eller en tankeløs afskriver.¹⁸⁾ I 1508 er det udskiftet med det korrekte *besath*.

Den filologiske sammenligning af enkelte særlig karakteristiske vers i Ålborgfragmentet med de tilsvarende i 1495-udgaven viser således hen til et fælles forlæg; men det vers Grundtvig med rette lagde så stor vægt

på, afgør lige så sikkert rækkefølgen. For en bogtrykker der reklamerede med at hans bøger var moderniserede, har der ingen vej været tilbage fra 1495-udgavens rettelse i vers 569. Fra et læsersynspunkt har kvarten imidlertid frembudt mindst én fordel til i forhold til fragmentet, den har haft en langt fyldigere indledning. Ved at udregne hvad der kan have stået på fragmentets første læg, opdager man nemlig at der må have manglet noget af det der i særlig grad har bidraget til at slå til lyd for det nationallitterære storværk.

De bevarede blade i fragmentet er 1., 5., 6. og 8. i andet læg (b), og de har alle 20 linjer på siden. På det foregående læg skulle der da højst kunne have stået 320 linjer. Men på dette stykke er der i 1495-trykket 309 vers, af hvilke de første 22 tilhører fortalen, og 13 overskrifter, hvoraf to fylder to linjer. Da overskrifterne på de bevarede blade af fragmentet er fordelt som i kvartudgaven, bør vi også regne 15 linjer på første læg til overskrifter. Facit bliver da 324 linjer + et par linjer til en indledende overskrift, og dette er mere end der kan have stået. Det sandsynligste er at fortalen helt eller delvis har manglet, og det har gjort et betydeligt indhug om der har været bare et lille forsidebillede. Men for bedre at kunne skønne om en del af fortalen kan have forekommet isoleret på det første læg, skal vi citere den i dens helhed, idet vi for tydeligheds skyld deler de 22 vers i strofer:

Wilde gud meg ther tijll nadhen giffuæ
 aff danæ konninghæ wilde iegh skriffuæ
 Hwoth the i fordum mwnne bedriffuæ
 ther the wore mecktigæ oc wore i liffuæ

Thet syer Beda then ærilighe man
 Thet ær well giort i hwo thet kan
 ath skriffuæ forælderens gerningher allæ
 Ere the ondæ man maa them fly
 Ere the godæ man maa them thy
 och engælunde fraa them fallæ

Thi thet the gamblæ haffue fordum giort
 Thet ær the vnghæ efftherligen stort
 ath the mwæ oc saa gøræ
 Men haffue the giort thet lasteligt ær
 The lade thet ware oc kommedh ey nær
 slickth maa ieg wel framsføræ

Then storsthæ mandom staar her wthi
Som danskæ konningher haffuer giort i krij
aff the som ieg kan fynnæ
Men ær her noghet forglømt i blandh
Thet sætther ieg ind tijl theris handh
som bædræ kan draghe tijl mynnæ

Når man sammenligner de første 4 linjer med resten, lægger man straks mærke til at det er to dele med hver sit præg og hver sit rimskema, så det åbenbart er to forskellige fortæller der er sammenstykket. De to verspar med de identiske rim virker langt mere primitive end de tre sekslinjede strofer; men til gengæld adskiller disses metrum sig fra næsten alle rim før Valdemarernes, og det er muligt at de oprindeligt hører sammen med disse og går tilbage til en – nu tabt – rimkrønike for tidsrummet 1199–1228, der gennemgås 1718 af Hans Gram uden at finde nåde for hans øjne.¹⁹⁾ Dette er dog kun en formodning, og vi må holde os til at de indgår i den nedertyske oversættelses dedikationsdigt til Christian I., og desuden kendes fra en sen afskrift af dettes danske forlæg;²⁰⁾ begge steder svækkes virkningen imidlertid af den altoverskyggende kongehyldest. Om de 18 vers med den etiske rejsning i det nationalhistoriske perspektiv er en kerne som dedikationen er bygget over, eller Ghemens form er et mere almengyldigt kraftuddrag af denne, kan vanskeligt afgøres; vi må her nøjes med at vurdere hans kombination af dem og de forudgående 4 vers. Sandsynligvis har Ghemen fra først af haft et håndskrift enten helt uden fortælle eller med de 4 første vers alene. Disse kan i al fald ikke have været nydigtede, for de må stamme fra en kongeløs periode, og det havde man senest haft efter Christoffer af Bayerns uventede død i januar 1448. Det ville have været en uartighed at optage dem i gaven til Christian I., for det havde været ensbetydende med at man ikke anså ham for dansk; men med en bog for den store almenhed har det ligget anderledes, navnlig hvis de i forvejen har været kendt i videre kredse. Hvordan man ville forholde sig med de tre sekslinjede strofer, er der derimod ingen tvivl om; hvis man disponerede over dem, ville man ikke udskyde dem. Når pladshensyn forbyder at de kan have stået i Ålborgfragmentet, har Ghemen ikke kendt dem da han tilrettelagde det. Erhvervelse af dem kan have medvirket til standsning af fragmentet efter at de to første ark var trykt; men under hensyn til de øvrige fremdragne momenter, er det rimeligere at han har realiseret en opgivet plan efter at han havde haft held til at indlemme de 18 vers i sit rimkrønikemanuskript.

Stort set ad andre veje, er vi kommet til et lignende resultat som Grundtvig, der synes at have haft ret i sit digtersyn: at der tryktes før på dansk end på latin i København, og at Ålborgfragmentet var ældre end grammatikkerne. At der nok forinden havde været gjort forsøg med Flores og Blansefflor, ville have græmmet ham langt mindre end det uheldige udfald de første planer om at udsende danske bøger lader til at have fået. Han ville dog især være blevet skuffet, hvis han havde opdaget at der var skrevet tværs over Ålborgfragmentets blade, så de altså aldrig havde været indheftet i en bog; og man tør slet ikke tænke på hvordan han ville have taget det, hvis det var gået op for ham hvad de latinske påskrifter på det kasserede ark egentlig er.

Påskrifterne (jf. fig. 4), om hvis samtidighed der næppe kan være tvivl, er nemlig latinske notater til en elementær logik, en „logica“ i Erasmus Montanus' forstand, til brug på det laveste trin i universitetsstudiet, forberedelsen til baccalauregraden.²¹⁾ Efter tidens skik er der gjort udstrakt brug af forkortelser; og tolkningen og eventuelle forsøg på kildebestemmelse vanskeliggøres både ved at en del af optegnelserne er skrevet med en bred pen og lysegråt blæk, og ved at en del sætninger på det udfoldede halvarks overkant er helt eller delvis afrevet. På dette grundlag er det sin sag at tage stilling til kvalitet og formål, men et foreløbigt skøn skulle være muligt. Notaterne, der snarest er en kompilators indsamling fra forskellige værker, er af to slags: færdige definitioner og ukommenterede grundbegreber; de sidste har formentlig enten ventet på en passende definition eller skullet anvendes i eksempler. Således har muligvis *geomantia* og de andre ord på *-mantia* for magi knyttet til et element, der var datiden bekendt fra kirkefaderen Isidorus af Sevillas *Etymologiae*,²²⁾ skullet indlemmes i en af de orddannelsesrækker der er typiske for middelalderlig sproglogik. Definitionerne er udløbere af den skolastiske filosofi med dens skarpt afgrænsede begreber, nominalismen; deres tilknytning til denne fremgår bl. a. af at *obiectum* er medtaget, som en tydelig kontrast til det i al middelalderlogik centrale *subiectum*. De to begrebers mindre og mere hævdvundne karakter er ikke til at tage fejl af; for mens *subiectum* har en selvstændig definition: „hvad der eksisterer ved fremsatte påstande og bestående egenskaber“ (*quod substat propositionibus et proprietatibus*), forklares objektet etymologisk, som det der *obiicitur* (stilles overfor) det foregående.

I disse notater, der i sig selv er et studium værd, møder vi utvivlsomt en skolar fra tiden, og får samtidig vor forhåndsopfattelse af en nominalistisk elementarundervisning ved det unge danske universitet bekræftet. Linjen fra Ghemens grammatiske lærebøger er klar, uden at det

the gæstue meg hærne æt hærige næfn
 Wæt ne tude en dag iugðæt meg
 æt hælles æt hælðæt hærne næfn
 Sæge hæl iugðæt hærne næfn
 mæn gæstæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne

the hælne meg æt hærne næfn
 Sæge mæn hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne

Ther sæl hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne

the hælne meg æt hærne næfn
 Sæge mæn hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne

Ther sæl hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne
 Sæge hælæt hærne næfn æt hærne

dermed er sagt at forfatteren til disse har gjort notaterne på det kasserede ark; åndspræget har vore første universitetsfolk og skolebogsforfattere været fælles om. I et letsindigt øjeblik kan man gisne om at optegnelserne stammer fra Peder Albertsen, men han har dog snarere været den ydre tilskynder, ligesom ved grammatikkerne. Om der er kommet en bog ud af notaterne, er så et andet spørgsmål, som vi kender for lidt til de tabte dele af Ghemens produktion til at kunne besvare. Men det er givet at man i den første københavnske bogtrykkers omgivelser har stræbt efter det; papir var dengang en dyr vare, som man ikke uden videre stillede til rådighed.

Vi har i denne undersøgelse stilet mod to hovedmål: at afgøre om rimkrønikekvarten fra 1495 eller det lille Ålborgfragment er ældst, og at finde ud af hvornår Ghemen gjorde sit første forsøg på at trykke på dansk. Med forbehold overfor en kommende typehistorisk undersøgelses resultater, må vi besvare det første spørgsmål i Ålborgfragmentets favor, og det andet med en formodning om at det er sket snarest muligt efter Ghemens ankomst til København, måske allerede i 1489. Til det andet svar må vi dog føje, at eksperimentet rimeligvis er slået fejl og bøgerne opgivet efter at der var sat et par ark, så rimkrønikeudgaven 1495 stadig hævder sin plads som den første bog der er udkommet på dansk. Hvis vor påstand om forsøg på at trykke på dansk i 1489 er rigtig, er de pågældende bøger – eller rettere bogfragmenter – „Flores og Blanseflor“ og rimkrøniken, sandsynligvis i den angivne rækkefølge. Men dette blegner næsten for det uventede ekstraresultat: at Ghemen, hans bagmand Peder Albertsen, eller en anden initiativrig lærd i datiden, synes at have tilrettelagt flere latinske lærebøger end dem eftertiden har kendskab til, og at rimkrønikemakulaturen er blevet det til senere generationer gemte minde om den latinske videnskabeligheds indtog ved vort nyoprettede universitet.

NOTER

¹⁾ Jf. Steen Johansen: Bibliografi over N. F. S. Grundtvigs Skrifter II (1950) s. 165, med henvisninger, og min afhandling Grundtvig og den danske rimkrønike, Grundtvig-Studier 1954 s. 40ff. – ²⁾ Den udkom 1495, og er fotolitografisk genoptrykt 1873, men noget retoucheret. Tekstudgaver 1825 ved Chr. Molbech, og 1961 – Den danske rimkrønike I, for Universitets-Jubilæets Danske Samfund – ved Helge Toldberg; tidligere udsendt er bind II (1958) med de danske rimkrønikefragmenter (Ålborgfragmentet s. 6–10) og III (1959) med den nedertyske oversættelse (trykt efter den eneste tilgængelige afskrift – Kgl. Bibl. GKS 820, 2° – af den tabte original). Alle vershenvisninger i artiklen gælder den ny udgave. – Hovedværket om rimkrøniken er Johs. Brøndum-Nielsen: Om Rimkrønikens Sprogform og Tilblivelse (1930). – ³⁾ Grundtvig fremsatte denne formodning i en note, Danne-Virke I (1816) s. 35f., i indledningen til en fore-

løbig genudgivelse af nogle af de bedste afsnit af rimkrøniken. Han forelagde Ålborgfragmentet i Danne-Virke IV (1819) s. 174 ff.; et afsnit af redegørelsen er citeret i denne artikel s. 62 f. – Også Molbech antog (udgaven s. VII) Ålborgfragmentet for ældre end 1495-trykket; når han mente at det stammede fra 1493, skyldtes det sikkert at dette var årstallet for Ghemens ældste daterede tryk. – ⁴) Det eneste bevarede eksemplar findes på Kgl. Bibl. At der forud for det ligger to tabte oktavtryk, 1501 og 1504, mener jeg at have fastslået i Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XLIII, 1956. Derimod kan jeg ikke mere, som endnu dér og i forordet til bind II af rimkrønikerudgaven, dele Lauritz Nielsens opfattelse, i samme tidskrift bind I, 1914, at Ålborgfragmentet skulle stamme fra udgaven 1504. – ⁵) Jf. Isak Collijn: Sveriges bibliografi intill år 1600 I (1934–38) s. 17 ff., med henvisninger. – ⁶) Gammeldansk Grammatik I (1928) s. 44 og – uforandret – 2. udg. (1950) s. 45 f. – ⁷) Denne opfattelse, som afviger fra Lauritz Nielsens i ovennævnte afhandling, bygger på de erfaringer der er høstet under udarbejdelsen af rimkrønikerudgavens variantapparat. – ⁸) Kungliga Biblioteket, Stockholm, B 77, jf. den ny udgave II s. 149. Teksten ender i håndskriftet nederst på en højreside. – ⁹) Aarsberetninger og Meddelelser fra Det Store Kongelige Bibliothek I (1865–70) s. 66. – ¹⁰) Jf. Isak Collijns bemærkning om makulaturforskningen som en helt ny disciplin, Det äldsta danska korrektoret (1917) s. 3.

¹¹) Af denne inkunabel kendes kun ét eksemplar, i Bibliothek der Hansestadt Lübeck (ikke tilbagekommet efter evakuering under 2. verdenskrig); men en facsimileudgave udkom 1902 i Haag, og titelbladet, første og sidste side er gengivet på tavle 73 i J.-W. Holtrop: Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle (1868). Kritisk udgave af værket ved P. Leendertz jr. i Bibliothek van mittelnederlandsche letterkunde. Mittelnederlandsche dramatische poëzie (1903–07), med indgående beskrivelse af Ghemens tryk s. XI–XIII. – Om andre hollandske tryk der tillægges Ghemen, og grundene herfor, henvises til Chr. Bruun: Gotfred af Ghemen (i Forening for Boghaandværk Aarskrift 1890), som også den følgende udredning for en stor del skatter til. – ¹²) Jfr. tidligst Bruun: Aarsberetninger I s. 120 ff. De danske redaktioner af dette, oprindelig franske, værk er udgivet af Jørgen Olrik i Danske Folkebøger VI (1925). – ¹³) Jf. Joachim Reinhold: Floire et Blanchefleur (Pariserdisputats, 1906) s. 34 ff., og om opførelsen A. de Vlaminck, Vaderlandsch museum voor nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis V (1863) s. 11. Det hollandske Flores-epos, Floris ende Blanchefloer, er udgivet af H. E. Moltzer, Bibliothek van mittelnederlandsche letterkunde XXIII, 1879. – ¹⁴) Regule Emendate Correcteque Hafnye de figuratis constructionibus gramaticis (1493) bl. B i r. Andre eksempler Bruun: Gotfred af Ghemen s. 16. – ¹⁵) Det sidste ord følger her stavemåden i eksemplarerne på Kgl. Bibl. og i Stockholm. Det er det forømtalte tilfælde hvor Univ.bibl.s form (goll) må antages at være den kasserede. – ¹⁶) 1495-trykket har dog her den irrelevante trykfejl *huffrwa*. – ¹⁷) Ålborgfragmentet har ét (særskilt) eksemplar til på *a* i tryksvag stilling: *alsamman* i vers 579. Det tryksvage *a* (for rigsdansk *e*) er typisk for skånsk og bornholmsk dialekt. I det særprægede skånske håndskrift B 77 (jf. note 8), der kun indeholder slutningen af rimkrøniken, er dette *a* almindeligt. – ¹⁸) Kalkars Ordbog over det ældre danske Sprog (I, 1881–85, s. 124) accepterer ganske vist udtrykket, men rimkrønikestedet er eneste eksemplar på den særlige betydning 7: „få magt med“. Mod ordets eksistens taler *besat* i den nedertyske oversættelse. – ¹⁹) Den indgår i en liste af Gram over fædrelandshistoriske arbejder uden betydning, blandt Langebeks papirer på Kgl. Bibl. (i NkS 4°, 851 d), og er mellem de efterlyste håndskrifter foran i Scriptores Rerum Danicarum I (1772). – ²⁰) På et indsat dobbeltblad i det arnamagnæanske hdskr.

AM 107, 8°, skrevet i midten af 16. årh. af Joen Turson, og sendt til hans ven Petrus Olai. Senest optrykt i bd. II af den ny udgave. – ²¹⁾ Jf. William Norvin: Københavns Universitet i Middelalderen (1929) s. 172 ff. – ²²⁾ Også i Norden spillede dette værk en stor rolle i senmiddelalderen. En af Kgl. Bibls inkunabler, Inc. Haun. 2113 (Basel 1489), har engang tilhørt domkirkebiblioteket i Strängnäs. Elementmagien omtales i 8. bog kap. 9.

Vignet: Gotfred af Ghemens bogtrykkermærke med det oldenborgske våben anbragt midt i dannebrogskorset; i de nederste hjørner stjernen og månen fra Københavns våben. Anvendt som titelbillede i hans udgave af den danske rimkrønike 1508.